

“ZAMAN FƏLSƏFƏSİ”NƏ BAŞLARKƏN

Ağalar Məmmədov,

fəlsəfə doktoru,

Xəzər Universiteti

Fəlsəfə və insanşünaslıq departamentinin koordinatoru

Zaman – şüurun və dəyişikliyin, yəni insan amilinin və hərəkətin (baş verən hadisələrin) birliyindən ibarətdir. İkisindən biri olmasa zaman olmaz. Hərəkət, hadisə var, ancaq bunu görən, duyan, bir sözlə, təcrübə edən insan (şüuru) yoxdursa, deməli, hələ zaman yoxdur; və əksinə: ortada insan (şüuru) var, ancaq bu dəfə də hərəkət, hadisə, dəyişiklik yoxdursa, onda yenə də zaman yoxdur. Onda belə demək olar: *zaman şüurun dəyişikliyi ölçməsidir* (Aristotel). Buludun göydə necə yer dəyişdiyini müşahidə etməklə biz zamanın keçdiyini müşahidə etmiş oluruq. Daha doğrusu, zamanı elə bununla, buludun yer dəyişməsi kimi hərəkətlərlə ölçürük (qədim insanın zamanı, məsələn, buludun yerdəyişikliyiylə, ya da düşən kölgənin boy dəyişikliyiylə ölçməsi ilə müasir insanın, adətən, sol qoluna bağladığı xronometrə baxması eynidir). Ənənəvi zaman-məkan əlaqəsinin kökündə zamanın məkan dəyişikliyi ilə ölçülməsi dayanır (buludun göydəki məkan dəyişikliyinə müşahidə edilməsi kimi). Zamanı ölçmək onun keçidini görmək, eşitmək, hiss etmək deməkdir.

Yuxu və ölüm kimi şüursuzluqlarda zaman *bizim üçün* dayanır. Dayanan psixi-fərdi zamandır. Biz yuxuda fiziki-təbii zamanın keçdiyindən xəbərsiz oluruq. Yatmışıqsa, ya da özümüzə getmişiksə, başqa sözlə, huşumuzu itirmişiksə, demək, zamandan tam xəbərsiz olmuşuq. Həmin müddət ərzində heç bir hadisə baş verməmişdir *bizim üçün*, heç bir dəyişiklik olmamışdır *bizim üçün*. Ancaq oyanıb bir sıra hadisələrin baş verdiyini, məsələn, səhərin açıldığını, çayımızın soyduğunu gördükdən sonra zamanın keçməsindən xəbər tuturuq. Ölüm – zamanın keçidinə tamaşa etməyin biryolluq dayanmasıdır. Baxmayaraq ki, təbiətdə fiziki-təbii zaman yenə keçib getməkdədir, daha doğrusu, təbii proseslər yenə də öz axarındadır. Ancaq ölümdə bütün bu proseslərə tamaşa edən bir şüur artıq yoxdur deyə, psixi-fərdi zaman dayanır. Yuxunun “kiçik ölüm” adlandırılmasını xatırladıram. Beləliklə, zamansızlıq – ya şüurun yoxluğundan, ya da dəyişikliyin olmamasındandır; yaxud da hər ikisinin yoxluğundan.

Bir zen koanı belə soruşur: “Meşədə aşan ağacın səsi çıxarmı?” Çıxar, ancaq bircə şərtlə: orda qulaq olsa! Çünki səsin var olması üçün qulağın da var olması zəruri şərtidir! Qulaq yoxdursa, səsdən

necə danışmaq olar?! Zaman da belədir: səs üçün qulaq necə zərurdirsə, zaman üçün də insan şüuru elə zəruridir. Zaman – buludların yerdəyişməsi hərəkəti kimi təbii dəyişikliklərin in-

san şüuru tərəfindən qeydə alınması və “zaman” adlandırılmasıdır. Ya arasıkəsilməz hərəkət kimi təbiət və ya da dəyişikliklərin saygacı kimi şüur olmasaydı, ümumiyyətlə zaman olmazdı. İnsandan savayı zamanı ölçən, başqa sözlə, zaman şüuru olan başqa bir instansiya varsa və biz bu instansiyadan xəbər tutsaq da, gərək zamanı biz özümüz yaşayaq, daxilən. Buna görə də, zaman, fərdiyyət (təkcəlik, mənlik) və ölüm şüuru – bir və eynidirlər. Fəlsəfədə “zaman” “insan”ın (şüurun) sinonimlərindən biridir. Zamanı yaşayan, təcrübə edən – şüurdur. Və əksinə: şüur da zamanı yaşamaqdır. Zaman yaşanmırsa şüur yoxdur. Meditasiya halı, trans halı, nirvana halı, coşğunluq (ekstaz) halı, vüsal, yuxu və nəhayət ölüm – müxtəlif zamansızlıq hallarıdır.

***

Azərbaycan fəlsəfi fikrində, ictimai şüurunda və tarixşünaslığında dərin kök salmış dini səciyyəli “qədimlik” sözü və anlayışı bizim zamanı və tarixiliyi düzgün anlamağımıza ən böyük maneədir. Qədimlik – əzəlilik, əvvəli olmamaqlıq, başlanğıcsızlıq, zamansızlıq deməkdir. Bu anlayışın əksi tarixilik (historizm) anlayışıdır. Qədimlik “həmişə vardı”, “daim olub”; tarixilik isə “zamanda və zamanla əmələ gəlib, yavaş-yavaş formalaşmış”, “bu gün dünənki kimi olmadığı kimi, sabah da bu günkü kimi olmayacaqdır” deməkdir. Tarix biz azərbaycanlıların şüurunda əslində tarixilik anlamı daşımır, yaddaş və konservatizm anlamı daşıyır. “Dəyişən zaman”dən şikayət də zamandanqırağ dəyişməzliyə inamdan irəli gəlir. Halbuki tarixi bilmək, yəni tarix haqqında savadı olmaq ilə tarixiliyi anlamış olmaq başqa-başqa söhbətlərdir. Birincisi elmi, ikincisi fəlsəfi məsələdir. “Filosof olmadan tarixçi olmaq

olmaz” (A.Toynbee). Buna görə də, gənclərə tarixi öyrətməmişdən qabaq onlara hər bir şeyin tarixi – zamanlı, zamanda – olduğunu başa salmaq gərəklidir.

Qədimlik ilahiliyin ifadəsidir və dini təsəvvürdür. Dində deyilir: “Allah qədimdir”; bu, o demək deyil ki, allah zamanca hər şeydən qabaqdır, bu, o deməkdir ki, o, ümumiyyətlə, zamandan qabaqdır. Terminoloji baxımdan qədimliyin tarixiliyə əks mənə ifadə etməsi budur. Bizim “Qədim dünya tarixi” və yaxud “qədim zamanlarda” deməyimiz, “yuxu gerçəkdir” kimi bir oksimerondur, paradoksdur. Çünki zaman ya da tarix qədim ola bilməz!

Tarixçilər “qədim” deyərəkən, əslində dini zamansızlığı yox, zamanın uzunluğunu nəzərdə tuturlar. Qərb dillərində də “antik” (rus dilində “древность”) çox yaşlılıq, çox uzun zaman deməkdir, ancaq heç bir halda zamansızlığı bildirən dini qədimlik demək deyildir və buna görə də o, ərəbin “qədim” sözü ilə ifadə edilə bilməz. Məncə, “qədim” əvəzinə qaraxanlı türklərinin (XI yüz illik) dilində işlənmiş “keçki” sözünü termin kimi götürmək olar. Onda “qədim türklər” yox, “keçki türklər”, “qədim dünya tarixi” yox, “keçki dünya tarixi” kimi ifadələr alınacaq. Belə həm terminoloji baxımdan doğrudur, həm də pürizm baxımından.

Qərb fəlsəfəsində ilk dəfə XVIII yüzillikdə (D. Hume vasitəsilə) substansın tarixiliyi (zamaniliyi) irəli sürüldü və bununla da “həmişə olub” təsəvvürü, yəni “qədimlik” ideyası dağıldı. Bu çevriliş modern tarix elminin əsasını qoymuş oldu. XIX yüzilliyin birinci yarısında Qərb fəlsəfəsi (Hegel vasitəsilə) insan şüuru ilə zamanı, ilahliliklə tarixiliyi sintez etdi, ikinci yarısında isə (F. Nietzsche vasitəsilə) allahların tarixindən, hətta qocalmış allahın ölümündən (!) söz açdı. XX yüzillikdə Qərb fəlsəfəsi (M.Heidegger vasitəsilə) “Varlıq” anlayışını “Olma” anlayışı ilə əvəzlədi. Varlıq zamansızlığı, “həmişə-hər yerdə-eyniliyi”; Olma zamandalığı, zamaniliyi, prosessuallığı, “burada-indi-bu cürəliyi” bildirir. Daha Varlıq yoxdur, indi Olma vardır. Mən “Olma” dedikdə almancanın “das Sein” terminini tərcümə edirəm. Təsədüfi deyildir ki, azərbaycandilli fəlsəfədə “Olma” termini yoxdur, əvəzində “varlıq” var. Olma – var olma, yox olma, təşəkkül, doğulma, boy atma, çürümə, çevrilmə kimi dəyişikliklərin baş verdiyini ifadə edir. “Varlıq” isə əbəddilli islam düşüncəsindəki “vücut”un tərcüməsidir. Vücut kimi varlıq əbədidir, zamansızdır. Qədimdir! Zaman vektoru qazanmış ən yeni Qərb fəlsəfəsində isə hər bir şey Olmadadır, yəni hər bir şey zamandadır, o cümlədən də mahiyyət. “Əbədi – yoxdur” (Buddha). “Zaman özü də zamandadır” (M. Heidegger).

Zaman yoxdursa, Olma; Olma yoxdursa zaman yoxdur. Ona görə də biz “Bunun mənə dəxli yoxdur” dedikdə, “Bu, mənim real həyatıma, mülkiyyətimə,

maraq dairəmə daxil deyildir” deməklə yanaşı, eyni zamanda “mənim ömrümə, yəni mənim zamanıma daxil deyildir” demiş olur. “Buna vaxtım yoxdur” dedikdə isə, “Mən buna günümdən-ömrümdən vaxt ayıra bilmərəm” deməklə yanaşı, eyni zamanda “həyatımda, evimdə-eşiyimdə ona yer ayırmıram” demək istəyirik. Qıscası, zaman və var olmaq qoşadır.

***

“Keçmiş zaman” baş vermiş hadisələr, yəni keçmişlər, “gələcək zaman” isə baş verəcək hadisələr, yəni gələcəklər deməkdir. Əgər heç bir şey baş verməmiş olsaydı, onda “keçmiş zaman” anlayışı da olmazdı; əgər baş verəcək heç bir şey olmasaydı, onda “gələcək zaman” anlayışı da olmazdı (Augustinus). Zaman şüurdan ayrı olmadığı kimi hadisədən də ayrı deyildir. Biz bəzən darıxmış ifadə ilə “zaman getmir” dedikdə, heç bir hadisənin baş vermədiyini demək istəyirik, hadisəsizlikdən sızılıyıq. Əksinə, “vaxt uçar” dedikdə isə bir-birinin ardınca düzülən hadisələr bolluğunu izləyə bilməməkdən şikayətlənirik.

Heyvanlar ancaq “indi”də yaşadıklarına baxmayaraq, xüsusilə məməlilərin keçmiş və gələcək zaman duyumları ya da təcrübələri var. Ancaq heyvanlar insandan fərqli olaraq ən yaxın keçmişi və ən yaxın gələcəyi tanıyırlar və tezliklə bunu unudurlar. Bu, ona görədir ki, heyvanın “şüur” imkanları məhduddur. Məsələn, dovşanı görüb qovalamağa başlayan çaqqal öz ovundan alacağı həzzin (gələcəyin!) ardınca qaçır. Deməli, çaqqal ən yaxın gələcəyini görür, yaşayır, tanıyır. Yırtıcı düşməni olan çaqqal tərəfindən qovalanan dovşan çaqqaldan canını qurtarıb gizləndikdən hələ qısa bir müddət sonra da bu təhlükəli qovalamanın (keçmişin!) həyəcanını, şokunu hiss etməkdə, yaşamaqdadır. Başqa sözlə, dovşan da ən yaxın keçmişi xatırlayır, daşıyır. Beləliklə, heyvanlar “əbədi indi”də (nunc stans) yaşamaqlarına baxmayaraq, hər bir “indiki an”larına ən yaxın keçmişdən və ən yaxın gələcəkdən xəbərdardırlar.

Canlıların bir növü kimi insan da ən yaxın keçmişlə, ən yaxın gələcək zamanı yaşaya, duya bilir. Burada “ən yaxın” dedikdə mən yaşanan, təcrübə edilən, duyulan, əlçatan zamanı nəzərdə tuturam. Belədə, əslində “keçmiş” yox, “keçdi”; “gələcək” yox, “gələnlə” deyilməli idi. Çünki “keçmiş” sözü şəkilçisinə görə nəqli, yəni özümün şahidliyimlə yox, yəni başqasından öyrənməyim vasitəsilə düzəldilmiş xəbərdir. Yəni “keçmiş” sözü bizim şahid olmadığımız zamanı göstərir. Biz “keçmiş” dedikdə, olduqca uzaq, özümüzün şahid olmadığımız, başqasından öyrəndiyimiz, şəxsimizlə birbaşa əlaqəsi olmayan, şəxsən yaşamadığımız, bizə dəxli olmayan, ömrümüzdə həyəcan izi olmayan, məsələn, bir canlı növü kimi konkret məni maraqlandırmayan tarixi zamanı başa düşürük. “Keçmiş” kimi keçmiş bizim üçün həmişə nəqlidir. Azərbaycan dilinin təsiri ilə tarix bizim

şüuraltımızda nağılla (nəqliliklə) assosiasiya edilir (yeri gəlmişkən, tarixi elm yox, narrativ sənətin, təhkiyəçiliyin bir növü sayan fəlsəfi görüşü burada xatırladım). Keçmiş uzaqbaşı 100 il qabaqdır, ancaq 1 il qabaq mənim üçün “keçmiş” yox, “keçdi” olmalı idi, çünki o, 1 il qabaq baş verib, yəni başıma gələnlərə özüm şahid olmuşam; nəinki şahid olmuşam, onları özüm yaratmışam, onların olduqları kimi olmasında özüm iştirak etmişəm. Buna görə də, 1 il qabaqkı zaman mənim üçün heç vaxt keçmiş adlandırılı bilməz. 1 il qabaq mənim üçün şühudi xəbər şəkilsizliyi ilə “keçdi” adlandırılmalıdır. Beləliklə, heyvanlar üçün ancaq indi və bu indinin yaxın həndəvəri varsa, elə insan üçün də belədir. Sadəcə olaraq, insanın şüur imkanları daha geniş, “uzun yaddaş”ı da daha uzun olduğuna görə bu indinin həndəvəri də daha genişdir. Və nəticədə insan keçmiş və gələcək anlayışlarını yaradır.

Keçmiş – olub, ancaq daha yoxdur; gələcək – olacaq, ancaq hələ yoxdur (M.Heidegger); necə ki, rəqəmlər kimi, rənglər kimi, həndəsi fiqurlar kimi keçmişlə gələcək də abstraksiyalardır. Keçmiş də, gələcək də indidə və indi ilə var ola bilərlər. Var olan zaman yaşadığım zamandır: indim və onun yaxın həndəvəri. “İndi” “an” sözkökündən düzəlmiş sözdür, “bu an” deməkdir. İndi(ki zaman) an-andır. [“Ölüm andan anadır” (J. Krishnamurti)]. Alman dilində də zaman sözü (die Zeit) parça-parça, kəsik-kəsik, yəni an-an deməkdir. Ərəb dilinin “zaman” sözü ana dilimizdə “öt” (oğur, öht, öd) felkoku ilə bildirilib. Ötə, ötən, ötəri və s. sözləri də bu kökdən yaranmışdır. Doğrudan da zaman – ötmədir, yəni an-an keçib getmədir. Ötmə zamanın daxili strukturudur. Zamanın sürətlənməsi anların sürətlə bir-birini əvəzləməsi, yəni anların yeni dəyişikliklərlə daha dolu olmasıdır. Sürətlənmiş zamanda hər bir an yeni hadisələrlə öncəkindən daha zəngindir.

Gələcək zamanda nələrin baş verəcəyinin bilinməz olması bir yana, ümumiyyətlə, nəyinsə baş verib-verməyəcəyi, başqa sözlə, gələcəyin gəlib gəlməyəcəyi özü qaranlıqdır. Buna görə də, dilimizin qaydasına görə, bu zamanın adı mütləq “gələcək” zaman yox, bir az ayaq yeri qoyan, “gələri” zaman, ya da “gələsi” zaman olmalıdır. Çünki “olası”, “baş verəsi” hadisələri “gətirən” zaman özü “gələcək” adlan(dırıl)ı bilməz, gələri, gələsi adlan(dırıl)ı bilər. Gələsi ya da gələri zamanda qarşısızalmaz və qaçılmaz bircə hadisə varsa, o – ölümdür. Buna görə də çarəsi olmayan olacağı (ölümü!) əsas anlam kimi göstərən “gələcək” sözü fatalist sözdür. “Gələsi”də ölməzliyə də ümid var, “gələcək”də isə qarşısızalmaz ölümdən qaçış yoxdur. Gələsi zamanda ölümdən başqa mütləq gələcək heç nə yoxdur.

Keçiddən və gələsindən fərqli olaraq, keçmiş də, gələcək də şüurun yaratdıqlarıdır, qeydə aldıkları yox. Özümün yaşadığım “keçdi” də, yaşayacağım

“gələsi” də məni birbaşa maraqlandırır. Ancaq şahid olmadığım keçmiş və görməyəcəyim gələcək, mənə daxil olmayan, sadəcə olaraq şüurumun yaratdığı abstrakt maraqlar və narahatlıqlardır. Əgər “keçdi” “indi”də xatırlama, “gələsi” də “indi”də gözləmədirsə, mənə aidiyyəti və daxil olmayan anonim keçmiş və yiyəsiz gələcək sadəcə abstraksiyalardır, induktiv (ümumiləşdirilmiş) nəticələndir və onlar mənim üçün yoxdurlar, çünki onlar mənim ömür zamanıma o qədər uzaqda dayanırlar ki, təsirləri yox dərəcəsidir.

Beləliklə, mən “keçmiş”, “keçdi”, “indi”, “gələri” və “gələcək” deyərək, zamanın klassik bölgüsündən fərqli olaraq beş zaman bölməsi ayırmış olum. Ancaq terminoloji dəqiqləşdirmələri hələ davam etdirməliyik.

“Yaxın keçmiş” anlayışı “keçdi” zamanı demək deyil, çünki prinsipə “yaxın keçmiş” də keçmişdir; eyni şəkildə “yaxın gələcək” anlayışı da “gələsi” zaman demək deyil, çünki prinsipə o da gələcəkdir. Keçmiş də, gələcək də insanın real “Olma”sına (doğuluşuna, yaşayışına, çevrilişinə, ölümünə) daxil olmayan uzaqlıqlardır. Fərd kimi mən öz keçimdən və gələsimdən danışa bilərəm. Elə buna görə də bəsit şüur yiyəsi olan adi əksəriyyət üçün (və ibtidai xalqlar üçün), çox təbii olaraq, nə keçmiş var, nə gələcək; ancaq əvəzində onlar öz şəxsi “keçdi”lərindən və şəxsi “gələsi”lərindən (xatirələrindən və arzularından) həvəslə danışa bilərlər. “Dünya beşgünlükdür” (sırağün, dünən, bu gün, sabah, o biri gün) kəlamı həmin bu dünyagörüşün ifadəsidir. İnsan ancaq bir tarixçi, bir filosof, bir futuroloq, bir dövlət adamı, bir ekoloq və s. bu kimi planetar-qlobal mandatla uzaq keçmişə qoruyur və gələcəyin qeydinə qalır. Bir sözlə, insan keçmişə də, gələcəyə də boylanmaya bilmir, ancaq keçmişlə keçdi, gələcəklə gələsi çox fərqli bilmə ehtiyacını və marağını ödədikləri unudulmamalıdır. Çünki keçdini şəxsən mən yaşamışam, özümünküdü, gözləyirəm; gələni şəxsən mən yaşayacağam, özümünküdü gözləyirəm, ancaq keçmişlə gələcək anonimdir, a-personaldırlar. Baxmayaraq ki, zaman baxımından keçdi də keçmişə, gələsi də gələcəyə daxildirlər.

Belədə, görəsən, zaman keçməkdədir, ya gələcəkdə? Keçmiş zaman baxımından zaman keçəridir, gələsi zaman baxımından isə gələri. Buna görə də, zaman “keçib gedir” yox, zaman “gəlir, keçib, gedir” demək daha doğrudur. Zamanı sadəcə keçəri saymaq, yenə bayaqkı kimi “dünyanın etibarsızlığı” fikrini gücləndirən pessimist, dini mövqe olardı. Axı zaman təkcə keçəri deyildir, o həm də gələridir. Zamanın gələriyini vurğulamaq daha optimist, daha “futurik” mövqedir.

Ölüm – zamanın gəlib, (indidə) dayanması, keçib getməməsidir, gələni keçənə ötürən “indi” körpüsünün uçmasıdır. Ölmək – indisiz qalmaqdır.